

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Факультет фінансів та обліку
Кафедра фінансів ім. С.І. Юрія

АНДРУСИШИН Василь Ігорович

**Психолого-педагогічні особливості розвитку та становлення
особистісної відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери /**
**Psychological and pedagogical peculiarities of the development and
formation of personal responsibility of the future specialist in the social
sphere**

спеціальність: 015 039 – Професійна освіта (015.39 Цифрові технології)
освітньо-професійна програма – Фінансова грамотність

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
ПОСРм-21
В.І. Андрусишин

Науковий керівник:
к.пед.н., доцент
З.І. Крупник

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«__» _____ 2025 р.
Завідувач кафедри
_____ **А.І. Крисоватий**

ТЕРНОПІЛЬ-2025

АНОТАЦІЯ

Андрусишин В.І. Психолого-педагогічні особливості розвитку та становлення особистісної відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери. Рукопис.

Дослідження на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» за спеціальністю 015 39 Професійна освіта (015.39 Цифрові технології), освітньо-професійна програма – Фінансова грамотність. Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2025. 58 с.

У магістерській роботі досліджено психолого-педагогічні особливості розвитку та становлення особистісної відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери. Зокрема, показано сутність проблеми формування особистісного розвитку, особливості психолого-педагогічного супроводу та специфіку психолого-акмеологічного супроводу професійного розвитку майбутніх працівників соціальної сфери. А також опрацьована проблема управління системою особистісної та професійної відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери.

ANNOTATION

Andrusyshyn V.I. Psychological and pedagogical peculiarities of the development and formation of personal responsibility of the future specialist in the social sphere. Manuscript.

Research for obtaining the Master's degree in the field of study 015 39 Vocational Education (015.39 Digital Technologies), Educational and Professional Program – Financial Literacy. West Ukrainian National University. Ternopil, 2025. 58 p.

The master's thesis examines the psychological and pedagogical features of the development and formation of personal responsibility in future professionals in the social sphere. Specifically, it highlights the essence of the problem of personal development, identifies the characteristics of psychological and pedagogical support, and demonstrates the specifics of psychological and acmeological guidance in the professional development of future social workers. Additionally, the thesis addresses the issue of managing the system of personal and professional responsibility in future social work specialists.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ	
ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	7
1.1. Сутність проблеми формування особистісного розвитку майбутніх соціальних працівників	7
1.2. Особиста та соціальна відповідальність студентів та способи регулювання відносин	13
Висновки до розділу 1	17
РОЗДІЛ 2.УМОВИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ	
ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	19
2.1. Особливості психолого-педагогічного супроводу процесу становлення особистісної відповідальності студентів	19
2.2. Специфіка психолого-акмеологічного супроводу професійного розвитку майбутніх працівників соціальної сфери	23
2.3. Результати практичного вивчення психолого-акмеологічного супроводу студентів	31
Висновки до розділу 2	35
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ	
ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ.....	37
Висновки до розділу 3	48
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	55

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах зростає значення соціальних професій, оскільки фахівці, котрі працюють у цій сфері, відіграють ключову роль у підтримці добробуту суспільства та вирішенні соціальних проблем і забезпеченні якісного соціального захисту. Важливою складовою професійної діяльності в соціальній сфері є особистісна відповідальність фахівця, яка визначає його готовність до прийняття рішень, ефективної взаємодії із клієнтами та суспільством загалом. Без відповідальності працівник соціальної сфери не зможе належним чином виконувати свої обов'язки, забезпечуючи високий рівень якості надання допомоги. Особистісна відповідальність формується під впливом багатьох чинників, зокрема психологічних та педагогічних, і є важливою умовою успішної професійної підготовки майбутнього фахівця. У зв'язку з цим, дослідження процесу розвитку та становлення відповідальності під час навчання в закладах вищої освіти є важливим для забезпечення ефективної професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. Відсутність чіткої системи формування відповідальності у професійній підготовці може призвести до недостатньої готовності випускників до реальної практичної діяльності, зокрема за умов воєнного стану. Таким чином, актуальність даного дослідження полягає у необхідності розробки ефективних психолого-педагогічних підходів до розвитку особистісної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної сфери, що забезпечить їхню професійну компетентність та успішність у виконанні своїх завдань в цей тривожний період існування нашої держави.

Стан дослідження проблеми. Проблема формування особистісної відповідальності майбутніх фахівців у соціальній сфері вже тривалий час перебуває в центрі уваги науковців і дослідників у галузевих сферах психології, освітології та педагогіки. Вчені досліджували різні аспекти

відповідальності як особистісної риси, її вплив на професійне становлення, а також роль освіти у формуванні цієї якості. Сьогодні існує низка підходів до вивчення відповідальності в контексті професійного розвитку. У психології відповідальність розглядається як інтегральна особистісна риса, яка пов'язана з моральними, етичними і соціальними аспектами поведінки людини (Г. Костюк, Л. Божович). Дослідники підкреслюють важливість відповідальності для саморегуляції діяльності, прийняття рішень та вирішення професійних завдань (О. Леонтьєв, Д. Леонтьєв). Значна увага приділяється дослідженню відповідальності у сфері освіти. Педагогічна наука вивчає механізми формування відповідальності в навчальному процесі, а також методи, які сприяють її розвитку (М. Савчин, О. Савченко). У контексті професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери акцент робиться на необхідності формування не лише теоретичних знань, а й розвитку відповідального ставлення до професійних обов'язків і моральних норм професії. Окремо досліджується зв'язок відповідальності з професійною компетентністю та успішністю у сфері соціальної роботи. Деякі дослідники вказують, що недостатня сформованість відповідальності може стати причиною професійного вигорання або неефективної роботи в соціальній сфері [1-40]. Проте, попри значну увагу до проблеми, існують певні прогалини у вивченні конкретних психолого-педагогічних умов формування відповідальності під час професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. Також недостатньо розроблені практичні методики та програми, які могли б ефективно впливати на цей процес в умовах освітнього довкілля. Таким чином, це спричинило необхідність наукового аналізу психолого-педагогічних умов та методів розвитку особистісної відповідальності студентів – майбутніх працівників соціальної сфери.

Об'єкт дослідження: особистісна відповідальність майбутніх фахівців соціальної сфери у системі психолого-педагогічної підготовки у ЗВО.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні особливості розвитку та становлення особистісної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної сфери в умовах профпідготовки.

Мета дослідження: визначити психолого-педагогічні особливості розвитку та становлення особистісної відповідальності майбутніх фахівців соціальної сфери, а також дати рекомендації щодо оптимізації цього процесу в рамках професійної підготовки.

Завдання дослідження:

- 1) виявити сутність проблеми формування особистісного розвитку майбутніх працівників соціальної сфери;
- 2) показати особливості психолого-педагогічного супроводу процесу становлення особистісної відповідальності студентів;
- 3) дослідити специфіку психолого-акмеологічного супроводу професійного розвитку майбутніх працівників соціальної сфери;
- 4) вивчити проблему управління системою особистісної та професійної відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери;
- 5) провести практичне дослідження.

Методи дослідження. *Теоретичні:* аналіз наукової літератури, порівняльний аналіз, синтез та узагальнення. *Практичні:* тестування, опитування, спостереження. Зокрема, застосовувалися: методика Т. Лірі, тест самоактуалізації Е. Шострома, симптоматичний опитувальник SCL-90, проєктивна малюнкова методика «Мій життєвий шлях», методи математичної обробки результатів.

Наукова новизна дослідження полягає в уточненні та систематизації психолого-педагогічних особливостей розвитку особистісної відповідальності майбутніх фахівців соціальної сфери.

Виявлено нові підходи до формування відповідальності в освітньому процесі, запропоновано практичні методики для її оптимізації у професійній підготовці майбутніх працівників соціальної сфери. Досліджено вплив особистісних та соціальних факторів на становлення відповідальності у майбутніх спеціалістів.

Практичне значення дослідження полягає в розробці рекомендацій і формуванні пакету методик із ефективного формування особистісної відповідальності у студентів – майбутніх працівників соціальної сфери. Результати можуть бути використані для вдосконалення навчальних програм, проведення тренінгів і семінарів з метою підвищення професійної готовності майбутніх фахівців до відповідальних дій у їхній професійній діяльності.

Структура магістерського дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку 40 використаних джерел. Загальний обсяг становить 58 сторінок, із них 52 сторінки склав основний текст. За результатами дослідження опубліковано дві авторські тези.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Сутність проблеми формування особистісного розвитку майбутніх соціальних працівників

Особистісне становлення студента у ЗВО є складним та багатоетапним процесом зміни особистості під впливом соціального впливу та міжособистісного спілкування, професійної діяльності та особистої активності, спрямованої на самовдосконалення та на самореалізацію. Професійно-особистісний розвиток студента – це процес формування професійної компетентності соціально значимих та професійно важливих якостей з їх подальшим комплексним синтезом, системною готовністю до перманентного професійного та інтелектуального зростання, пошуку прийнятних способів як якісного, так і креативного виконання поставлених завдань відповідно до його індивідуально-психологічної специфікою розвитку.

Систему особистісного розвитку утворюють організованість, відповідальність, дисциплінованість, ініціативність та уважність. Але розвиток професіоналізму особистості корелює із рефлексивною організацією діяльності та рефлексивною культурою суб'єкта праці. Рефлексивна організація особистості проявляється у поведінці, діяльності та відносинах. Система методів організації рефлексії, побудована з урахуванням ціннісних і інтелектуальних критеріїв, вважається рефлексивною культурою. Рівень рефлексивної культури та організації має чіткі кореляти, наприклад, з особистісно-діловими якостями.

Існує процес розвитку особистості, який нормується педагогічно організованими формами діяльності та різними формами спілкування: індивідуальними, груповими, колективними, масовими. Такий інтегрований підхід означає, що слід розглядати як механізм цілеспрямованого педагогічного управління процесом суб'єктного перетворення студентів. Детермінуючим принципом педагогічного управління є «переміщення» суб'єктів освітнього процесу зі спостережної позиції в позицію активного суб'єкта діяльності [13]. Таким чином, необхідно брати в поле наукового розгляду такі психологічні категорії, як суб'єкт, суб'єктність, формування суб'єктності. У предметному полі педагогіки вищої освіти, категорія «суб'єкт» використовується у її функціональному значенні, тобто «носій предметно-практичної активності та пізнання, який здійснює зміну в інших людях та в собі самому» [36]. І в цьому аспекті наукова категорія «суб'єкт-студент» є самодостатньою в освітньому процесі ЗВО. Тобто мовиться про особистість, яка здатна та готова до максимальної самоорганізації та саморегуляції своїх дій та вчинків.

Суб'єктність є позиціонуючою якістю студента, який опановує інноваційні види та форми, механізми та технології навчально-пізнавальної та науково-дослідної діяльності. Важливу роль суб'єктність відіграє в динаміці соціальних відносин студента, який має власний арсенал особистісно-психологічних функцій. Функції визначають і відображають продуктивність реалізованої діяльності, розвиваючи його змістовну характеристику, яка виражається у формі готовності та здатності до формування потенційних інтелектуальних властивостей у соціально значущі та професійно важливі якості, уміння та навички.

Суб'єктність студента проявляється у його навчальній, науково-дослідній роботі, міжособистісній та громадській комунікації. У внутрішньо-особистісній динаміці ж розвитку «суб'єктність» студента

виявляється в осмисленні та усвідомленні значущості своєї ролі у процесі досягнення високих навчально-пізнавальних результатів та професійного успіху в майбутньому. Характерною особливістю становлення суб'єктності студентів у сучасному навчальному закладі вищої ланки є поєднання із перманентним виникненням існуючих протиріч та пошуку способів їх скасування. А їхній внутрішній аспект виявляється у відсутності відповідності існуючих можливостей суб'єкта зовнішнім стосовно неї критеріям на різних етапах досліджуваного процесу. Протиріччя, в такому разі, і є формою вираження внутрішнього дисонансу людини як невідповідність наявних у думок і дій, що навчаються, морально-моральних якостей, особистого і набутого досвіду, що має місце на певному етапі розвитку [4; 13; 22; 31; 38; 40].

Таким чином, конструктивне вирішення протиріч є рушійною силою особистісно-професійного розвитку студентів. У зв'язку з цим наставницька позиція педагога виражається щодо можливостей подолання даного протиріччя. Так, наприклад, якщо як основну умову розглядається навчально-пізнавальна та науково-дослідна активність самого студента, то реалізується особисто орієнтований освітній процес у ЗВО. Особистісно-професійний розвиток студентів у навчальному закладі вищої ланки передбачає низку етапів:

- процес адаптації до умов навчального закладу;
- відповідність вимогам навчального закладу у всіх сферах його функціонування;
- вміння себе подати як суб'єкт освітнього процесу;
- формування необхідних професійних умінь, навичок, якостей [19].

На початковій стадії переважає адаптація студентів до раніше незнайомих абітурієнтів умов навчального закладу. Метою наступної стадії є усвідомлене засвоєння та виконання студентам з поетапним освоєнням професійних компетенцій. Підсумком третьої стадії має бути

факт формування загальнокультурних та професійних компетенцій. Характерними рисами останньої стадії є формування «суб'єктності» студента, здатного здійснити перетворення здібностей на соціально та професійно значущі компетенції.

Протягом усього процесу особистого та професійного розвитку студента слід не упускати з поля зору детермінований взаємозв'язок із усіма етапами педагогічної роботи. Психолого-педагогічна діяльність має ряд структурних стадій у своїй внутрішній динаміці: 1) настановчий, 2) формування професійних умінь і якостей, 3) формування професійної компетентності та 4) етап практичної діяльності [25]. Етапи відповідають процесу адаптації, ідентифікації, самореалізації суб'єктів навчання та виховання в освітній парадигмі ЗВО. Саме цим і досягається єдність послідовності вищезгаданих та охарактеризованих етапів.

Психолого-педагогічна діяльність професорсько-викладацького складу ЗВО та особистісно-професійний розвиток особистості студентів є інтегрована єдність, спрямована на досягнення високих результатів. Процес адаптації студентів йде паралельно до настановного етапу діяльності навчального закладу. Етап роботи з формування первинних навичок та умінь відповідає стадії формування студента як суб'єкта освітнього процесу. Розвиток студентів у процесі самореалізації відповідає стадії становлення початкових професійних навичок. Дії персоналу навчального закладу мають бути спрямовані у русло формування відповідних умов, що впливають на студента, який прагне збагатити свій науково-пізнавальний потенціал. Останній етап діяльності – практичний – передбачає такий рівень розвитку студента, який визначив би його компетентність у професійній сфері. Плановане формування суб'єктності студента у сучасній освітній парадигмі має бути спрямоване на його навчально-пізнавальну ініціативність та науково-дослідну активність.

Сучасний психолого-педагогічний науковий погляд на професійно-особистісний розвиток студентів – майбутніх соціальних працівників передбачає дві сторони: 1) інформаційну та 2) структурну, що складається з професіоналізму діяльності та особистості. Основними рисами суб'єктності в інформаційному аспекті є:

- орієнтація у нових навчальних умовах;
- осмислення структури пізнання професійних етапів;
- ініціативність та активність, самостійність та креативність, цілепокладання та планування, прогнозування;
- усвідомлене залучення до навчального процесу;
- пошук шляхів самопрезентації;
- осмислення внутрішнього дисонансу та пошук способів їх скасування;
- пошук інтелектуальних ресурсів та фізичних сил для мотивованого прагнення до самовдосконалення;
- прагнення до креативної творчості;
- формування професійних знань, умінь та навичок.

Професійний розвиток студента у структурному аспекті слід розглядати, виходячи з професіоналізму особистості та діяльності [8: 11; 18; 22; 27; 33; 35]. Професіоналізм діяльності передбачає такі функції: 1) прогностичні, 2) професійні та 3) особистісні [19]. Очевидний факт, що професіоналізм особистості та діяльності – це інтегроване начало із тісними функціональними взаєминами. Професіоналізм особистості пред'являє вимоги до показників розвитку показників і характеристик працівника, визначальних рівень ефективності професійної компетентності. Він досягається завдяки динамічному розвитку здібностей людини, включаючи таланти. Домінуюче місце займають інтелектуально-пізнавальні властивості особистості [28].

Професійний та особистісний розвиток студента, тим самим, залежить від рівня розвитку значущих якостей працівника, тобто тих його властивостей, які формують результативність професійної діяльності (спостережливість, уважність, пам'ять, витривалість). На окрему увагу заслуговують такі риси особистості, як харизма, сила волі, мобільність розуму, що спричиняють отримання високих результатів. Важливу роль при характеристиці професіоналізму особистості відводиться таким властивостям розуму особистості студента, як інтуїція – сьоме почуття людини, самоконтроль, відповідальність, що сформуються у форму особистісних та професійно-особистісних якостей. Здібності, що мають приватний характер, і зумовлені специфікою професійної діяльності, теж можуть, у свою чергу, поставати як автономні елементи підсистеми. Таким чином, виявлення креативного мислення студента, самовисування у професії є основою високого розвитку професійних якостей, умінь та навичок.

Освоюючи професійну сферу у перспективі, компетентний фахівець формує професійно значущі якості та навички. Вони мають сприяти формуванню у студентів-соціальних працівників як позитивного ставлення до майбутньої професії, так і внутрішнього прагнення професійно-особистісної самореалізації. Освітня практика сучасних установ вищої освіти підтверджує, що професорсько-викладацький склад має брати активну участь у навчально-виховному, науково-дослідному процесі навчального закладу вищої освіти.

Питання формування професійно-особистісного розвитку студентів – це перманентний процес у сучасній освітній системі. Отримані знання, уміння, навички та якості є у своїй сукупності сутністю професійної компетентності спеціаліста. Загальновідомо, що професійний розвиток формується практично на всіх етапах навчально-пізнавального процесу як основи існування ЗВО та супроводжується суттєвими змінами в духовно-

моральних орієнтирах та морально-етичних уявленнях сучасного студентства.

1.2. Особиста та соціальна відповідальність студентів та способи регулювання відносин

У філософських підходах поняття відповідальності ніколи не було абстракцією, адже воно розглядалося як найважливіший критерій оцінки діяльності людини з позицій того чи іншого підходу: класового, гуманістичного, релігійного чи соціального. Людство завжди приділяло увагу феномену «відповідальності/безвідповідальності». Усі суспільства розробляли, наприклад, такі аспекти відповідальності, як правовий обов'язок чи моральний обов'язок. На сучасному етапі розвитку проблема соціальної відповідальності представлена у різних галузях наукового знання: педагогіці, соціальній психології та філософії. В останні роки особливий інтерес до проблеми соціальної відповідальності спостерігається у державному управлінні, економіці загалом, бізнесі, менеджменті. Тому важливими є параметри адаптації людини у всіх сферах життя, підвищення особистої відповідальності людини за професійні траєкторії та соціальні позиції загалом, готовність молоді до перетворення суспільних процесів. Це стає завданням соціалізації сучасної студентської молоді й, зокрема, майбутніх працівників соціальної сфери [1; 7; 14; 17; 19; 38].

Починаючи з кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття у вітчизняному соціально-гуманітарному знанні набули популярності ідеї соціального партнерства, гармонізації відносин особистості та суспільства, людини та середовища. У новій парадигмі суспільство виграє за рахунок успіху окремої особистості, що досягається шляхом уявлень її можливості

для особистісного зростання та розвитку у всіх сферах: освіті, кар'єрному зростанні, науці, культурі. Разом із улаштуванням суспільної системи повинна змінюватися і система особистісних ціннісних орієнтацій. Причому часто мислителі бачили у цих змінах суб'єктивне начало. У різних культурах і часах це позначено різними словами: так Махатма Ганді говорив: «Хочеш змінити світ – почни з себе», в Євангелії звучить так: «Вийми спершу колоду з свого ока, щоб дізнатися, як вийняти смітинку з ока ближнього свого» [22]. У цілому нині це ідеї особистої відповідальності людини перед суспільством, котрі виявлені через силу особистісних характеристик.

У рамкових межах філософських підходів відповідальність визначається як категорія, що включає принципи і моральні закони, значущі для взаємодії індивіда та соціуму, що відображають ступінь усвідомлення здатності мислення та можливості виступати причиною змін у собі та соціумі загалом. Категорія «відповідальність» в історії філософії пройшла важкий та довгий шлях розвитку. Вона приймалася як «караність», потім «підзвітність» і, нарешті, власне відповідальність, надійність. У минулому столітті на головну роль виходить взаємозв'язок свободи та відповідальності. Ж.-П. Сартр вважав, що свобода ототожнюється із вибором та тимчасовістю (див. [27]). Свобода в кожній людині оголошується основою (себто внутрішньою структурою) буття, світу, історії, всіх зв'язків та відносин у світі. Свобода людини, на його думку, полягає у праві вибирати своє ставлення до ситуації, що склалася: або примиритися зі своєю залежністю від навколишньої дійсності, або повстати проти неї. Людина виявляє свободу у тому, що може змінити світ, а, передусім, у цьому, що може змінити своє ставлення до світу, може робити вибір кожного свого вчинку, вільний вибір долі, обираючи своє ставлення до світу, іншим людям до себе, до життя, любові, смерті. Свобода полягає у пошуках самого себе, у виборі внутрішнього стрижня

людини. Вибір у кожній ситуації залежить від цінностей і цілей індивіда, які він обирає сам. Людина, будучи вільною, постійно відчуває свою відповідальність перед світом і людьми [23]. Зрештою, свобода обмежується відповідальністю особистості за свій вибір дій та їх наслідків як перед самим собою, так і іншими людьми. І чим більша свобода вибору, тим більше людина відповідальна за неї.

Роздуми на тему проблеми відповідальності для моральної філософії має важливе як теоретичне, а й практичне значення. На відміну від інших наук і через особливості свого предмета, соціальна філософія здатна забезпечити комплексний підхід до дослідження даного суспільного явища і тим самим адекватно подати соціальну відповідальність як складне інтегральне поняття.

Відповідальність залежить від певних характеристик предмета та предмета дії. Відповідальність безпосередньо межує із категорією свободи. Ступінь та умови свободи морального вибору визначають характер та ступінь відповідальності за досконале діяння. Свобода вибору форми поведінки чи дії залежить від наступних чинників:

- а) об'єктивних, незалежних від волі людини;
- б) психологічної здатності індивіда приймати свідоме рішення щодо вчинку та мотивів;
- в) знання суб'єктом соціальних та інших стандартів, прийнятих у суспільстві.

У деяких випадках при визначенні відповідальності важливо розрізняти два поняття: 1) рівень відповідальності та 2) розмір відповідальності, тобто кількість дій, відповідальних за цю діяльність. Між цими поняттями існує зворотний зв'язок, адже що вищий рівень відповідальності, то менше відповідальних дій.

Таким чином, кожна людина як приватна особа несе моральну відповідальність за всі свої дії та мотиви. Та сама особа, як і посадова

особа, несе відповідальність лише за дії в межах своєї службової компетенції. Але рівень цієї відповідальності набагато вищий, тому що це інституція від імені держави, спираючись на владу та авторитет влади, вона може призвести до наслідків, які більш-менш негативні для багатьох людей. Ступінь розвитку унікальних людських здібностей визначає можливість реалізації нашого потенціалу. Тут мовиться про рефлексорну свідомість. Найбільша сила між стимулом і реакцією є свобода вибору. Індивід сам вирішує, який вплив на нього вплине на його оточення. Концепція антропогенезу П. Тейяра де Шардена (див. [14; 32]) підкреслює найважливішу онтологічну важливість рефлексії. Поява рефлексії знаменує виникнення в людини внутрішнього життя, що протистоїть зовнішньому життю, поява центру управління своїми станами і потягами, тобто прояви відповідальності, волі, а значить, свободи вибору. І, будучи людьми, ми несемо відповідальність за власне життя та за своє здоров'я. Бути відповідальною – поведінка співвідносити з нашими рішеннями, підпорядковувати почуття загальнолюдським цінностям. Ми ініціюємо те, що відбувається, і несемо за це відповідальність.

Коренем слова «відповідальність» є «відповідь», тобто наша відповідь на події, що відбуваються довкола. Відповідальна людина не пояснює свою поведінку обставинами та непростю ситуацією. Її поведінка є продуктом власного свідомого вибору, що базується на цінностях, а не на навколишніх умовах або почуттях. Іншими словами, найважливіше значення має те, як ми відповідаємо на виклики, що з нами відбувається. Наша реакція на подію включає ряд дій. Вони можуть бути різними в залежності від того, як ми реагуємо. Все, що з нами відбувається, допомагає нам взяти на себе відповідальність за власне життя, тобто відповідати за наслідки кожного прийнятого нами рішення. Кожна людина несе відповідальність за своє власне рішення: приєднатися чи не приєднатися до гри, тобто дозволити чи не бути прийнятою

колективною енергією. Відповідальність, яку ми всі несемо, полягає в тому, щоб реагувати на все, що відбувається навкруги, чи то почуття ненависті, помсти, засудження, несправедливості чи наше власне життя, щоб залучити більше щастя. Підсумовуючи, можна сказати, що всі люди відповідальні за вибір між ненавистю та любов'ю.

Провину та відповідальність часто плутають. Остання полягає в її здатності нести відповідальність за те, що трапилося, що найголовніше в розумінні того, що все, що відбувається, дає йому можливість зростати і вдосконалюватися. Якщо ви думаєте, що життя несправедливе, що це все ваша вина або що цього ніколи немало статися, тоді вам просто доведеться глибше поринути у свою проблему. Воно не поступається місцем новому, і воно може бути досягнуто тільки шляхом прийняття. У демократичному суспільстві, яке стверджує особисту відповідальність людини за всі її дії та відносини, здоров'я є самостійною та значущою цінністю.

Висновки до розділу 1

Відповідальність – це історично певний тип відносин між індивідом, сім'єю, колективом, державою, суспільством, що представляє собою свідоме виконання їх взаємних вимог, а також відповідальність соціальних спільнот (сім'ї, колективу, установи, партії, держави і т. ін.) за звичаї та моральні відносини, що у них існують. Поряд із адміністративною та правовою відповідальністю моральна відповідальність є основним інституційним регулятором відносин між людьми, колективами, між індивідом та суспільством, між різними соціальними верствами. Носієм відповідальності є кожен індивідуальний та колективний суб'єкт соціальної діяльності. Об'єктом відповідальності може бути будь-яке діяння та його мотивація, економічна та політична дія. Безсумнівно, під

час роботи зі студентами необхідні як теоретичні основи розуміння особистісної та соціальної відповідальності, їх співвідношення, аналіз дослідницьких проблем, а й практична значимість підходів до освоєння способів регулювання взаємовідносин особистості, передусім, із собою і суспільством, зокрема будь-якими професійними групами. Особистісна відповідальність – це інтегративна якість людини, яка відображає її здатність свідомо приймати рішення, брати на себе зобов'язання та нести відповідальність за свої дії, їхні наслідки та вплив на інших. Вона поєднує внутрішню мотивацію до виконання обов'язків, здатність до рефлексії та самоконтролю, а також етичну спрямованість на досягнення позитивних результатів у своїй діяльності. Тому останніми роками зріс інтерес до дослідження цього підходу.

РОЗДІЛ 2

УМОВИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Особливості психолого-педагогічного супроводу процесу становлення особистісної відповідальності студентів

В даний час освітній процес потребує інтегрування підходів до психолого-педагогічного супроводу всіх його суб'єктів, тобто гармонізації навчально-виховного процесу за участі психолого-педагогічних кадрів, батьків, роботодавців. Програма психолого-педагогічного супроводу щодо підвищення відповідальності складається з тематичного плану кураторських годин та заходів, тренінгових вправ та комплексу творчих завдань та прийомів. Програма може бути застосована в освітньому процесі будь-якого освітнього закладу. Формою реалізації програми є цикл навчальних семінарів та тренінгів, майстер-класів, на яких викладачам, кураторам та психологам надаються методичні та практичні рекомендації щодо інструментів підвищення відповідальності майбутніх фахівців соціальної сфери.

Останнім часом спостерігається тенденція поширення загальної уваги явища «особистісна відповідальність», «соціальна», «прояв соціально відповідальної поведінки», як організацій (компаній), і особистості (індивіда). Це пояснюється реформами, колосальними змінами практично у всіх сферах життєдіяльності сучасної людини, відповідальність за реалізацію та наслідки яких належить самій особистості. Тому, формування відповідальності є одним із пріоритетних напрямів у системі освіти, що виконує замовлення держави щодо

підготовки необхідних фахівців (див. [5; 7; 11; 14; 16; 23; 26; 28; 30; 34; 38; 40]).

Оскільки першорядним завданням університету як соціального інституту країни є забезпечення безперервного процесу виховання громадянина, професійна підготовка висококласних, конкурентоспроможних фахівців, які мають достатній рівень патріотизму, громадянськості та соціальної відповідальності, нами було вирішено уважніше звернути увагу на вивчення даної проблематики в масштабах наукового дослідження. Загальновідомо, що трансформаційні зміни у суспільстві підвищують вимоги до особистості сучасного громадянина, котре виражається у відповідальному ставленні до всіх виконуваних обов'язків і наслідків своїх дій. Патріотизм, національна ідентичність, соціальна відповідальність, ініціативність, толерантність, дисциплінованість, конкурентоспроможність – важливі якості сучасного громадянина, у вихованні якого відповідальні насамперед соціальні інститути.

Відповідальність належить до почуття обов'язку кожного громадянина перед суспільством, де він живе. Це відповідальність, а не вимога організації за вплив її рішень та діяльності на суспільство та навколишнє середовище у вигляді прозорості та етичної поведінки, що сприяє сталому розвитку, здоров'ю та благополуччю суспільства; яка враховує очікування заінтересованих сторін, відповідає чинному законодавству та міжнародним нормам поведінки, інтегрована на всю організацію та практикується у її відносинах. Успішний університет сучасного століття має заслужити та підтримувати позитивну репутацію на місцевому, національному та міжнародному рівнях. Сучасний університет повинен бути і повинен вважатися етично та екологічно відповідальним.

Просуваючи практику сталого розвитку в управлінні вищими навчальними закладами, університети можуть продемонструвати свою

відданість практиці соціальної відповідальності. Відповідно це має стати частиною університетської філософії як способу існування, роботи і практики. Соціальна відповідальність має бути вбудована в основні цінності та функції діяльності університетів на всіх рівнях [12]. Очевидно, що соціальна відповідальність сприяє підготовці компетентних та соціально відповідальних фахівців.

Аналіз наукової літератури (див. [1-40]) показав достатній досвід вивчення відповідальності у різних аспектах:

1) взаємозв'язок між практиками емпатії та відповідальності (SR) в університетській організації;

2) механізми створення спільних цінностей (creatings haredvalue – CSV) університету у взаємозв'язку CSV з USR (соціальною відповідальністю університету/university social responsibility) на стратегічному рівні;

3) викладання відповідальності за допомогою навчання громадських робіт у освіті;

4) взаємозв'язок волонтерства студентів із відповідальністю;

5) соціальна відповідальність університету (USR): визначення етичної основи у ЗВО;

6) розуміння самого феномена «особистісна відповідальність» майбутнього працівника соціальної сфери.

У системі освіти дуже важливо визначити бачення студентами своєї ролі у суспільстві, своєї відповідальності, оскільки це питання має розглядатися як центральний аспект створення повноцінних фахівців, здатних вирішувати складні соціальні проблеми у своїй професійній діяльності. Учені розробили модель розвитку професійної соціальної відповідальності (PSRDM) з метою забезпечення основи розвитку соціальної відповідальності майбутніх фахівців соціальної сфери. В основу моделі включено цикл розвитку почуття професійного обов'язку

допомагати іншим, яке посилюється за рахунок участі у служінні людям. Більшість студентів визнають відповідальність як поняття лише на інтуїтивному рівні, в середньому кожен сьомий опитаний взагалі не знав про це поняття взагалі [17]. Тому дуже важливо проводити цілеспрямовану роботу з формування відповідальності у тих, хто навчається в умовах їх професійного становлення в університеті, інформувати їх, навчати та виховувати з урахуванням концепції особистісної відповідальності.

Існує думка про неповну опрацьованість вивчення стану особистісної відповідальності в освіті в порівнянні з корпоративною відповідальністю, що в свою чергу стало передумовою запропонувати сучасний вимір (крім навчання та досліджень) у більшості навчальних закладів, дати нове визначення, що враховує взаємозв'язок університетсько-корпоративної комунікації та принцип створення спільних цінностей, а також обізнаність та стійкість. Вивчення наукових результатів у цьому напрямі показало глибину і масштаб вивчення соціальної відповідальності. Приміром, соціальна відповідальність є своєчасною адекватною реакцією сучасної особистості на навколишні ззовні вимоги з боку іншої людини чи суспільства. Цей прояв відповідальності перетворюється на внутрішню основу мотивації соціально відповідальної поведінки особистості, регульованої його совістю, честю тощо [1; 6; 13; 17; 23; 31; 37]. У цьому відношенні відповідальність постає як найбільш суспільно значуща універсальна категорія, яка проявляється у всіх сферах життєдіяльності сучасної людини і постає одним із критеріїв оцінки характеру взаємовідносин та взаємодії однієї людини з іншими членами соціуму. Важливо розуміти, що відповідальність людини проявляється у результатах та наслідках її діяльності у розрізі інтересів суспільства. І формувати її необхідно з ранніх років, оскільки це тривалий і складний процес формування у особи показника власної суб'єктності, що

характеризується відстеженням власних намірів, наданням допомоги одноліткам та дорослим, аналізом власної поведінки.

У силу своєї актуальності та багатоплановості проблема особистісної відповідальності є об'єктом уваги багатьох вчених, які представляють різні галузі сучасного суспільствознавства. Це відображено у різних підходах і поглядах до визначення соціальної відповідальності, її форм, видів, структури. Відповідальність має значення у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства в цілому, оскільки є одним з первинних, фундаментальних принципів людського буття та моральності.

Студенти є майбутніми лідерами держави, отже, їх спосіб мислення та поведінки визначає рамки сталого розвитку України. Саме тому місія сучасного вітчизняного університету полягає у формуванні системи цінностей студентів через відповідальну освіту. Нашим ЗВО необхідні ідеї та інструменти для імплементації корпоративної соціальної відповідальності та особистої відповідальності тих, хто навчається через якісні освітні програми, удосконалення внутрішньої корпоративної культури, ефективну взаємодію з випускниками, партнерами і роботодавцями.

2.2. Специфіка психолого-акмеологічного супроводу професійного розвитку майбутніх працівників соціальної сфери

Робота працівника соціальної сфери незмінно супроводжуються стресом, коли у фахівця виникає гострий внутрішній конфлікт між жорсткими вимогами, що накладає на нього відповідальність, та об'єктивною неможливістю їх виконати. У галузі практичної психології та акмеології існують засоби, які допомагають успішно справлятися з негативними станами та актуалізувати можливості подальшого

професійного просування. Серед них найчастіше використовуваними можна назвати систему тренінгової роботи, професійне консультування, психолого-педагогічну освіту, різні форми психотерапії тощо.

Супровід – це особлива форма здійснення пролонгованої соціальної та психологічної допомоги, яка передбачає пошук прихованих ресурсів розвитку людини, опору на її власні можливості. Поняття супровід близьке до таких понять, як сприяння, спільне пересування, допомога однієї людини іншій у подоланні труднощів. Ідеї супроводу найбільше відповідають прогресивним ідеям вітчизняної психології, педагогіки та соціальної роботи.

Ведення особистісно-професійного розвитку як форму роботи з фахівцями соціальної сфери, які здійснюють свою діяльність в умовах війни, ми мали на увазі спеціально організований процес взаємодії соціального працівника, керівництва, психологів. Його метою виступала актуалізація у майбутніх соціальних працівників додаткових особистісних та професійних можливостей, здібностей, резервів, що дозволяють знайти нові шляхи виходу із скрутних проблемних ситуацій, підвищити професіоналізм фахівців, які вже працюють.

Для досягнення цієї мети в контексті реалізованого нами психолого-акмеологічного супроводу було організовано простір, в якому соціальні працівники могли проаналізувати власний професійний стан, відрефлексувати професійний досвід та намітити нові шляхи особистісно-професійного розвитку, побачити процес своєї діяльності в цілому та перетворити власну особистість. професійний розвиток щодо практичного перетворення.

У роботі над складанням та реалізацією програми ми керувалися такими принципами психолого-акмеологічного супроводу (рис. 2.1):

- 1) принцип індивідуального підходу до людини (пошук її внутрішніх ресурсів та опора на них);

2) принцип реальності, за яким необхідно підвести соціального працівника до прийняття незворотності важких життєвих ситуацій;

3) принцип реалістичності, згідно з яким психолог не бере на себе завдання «переробити клієнта» та «забезпечити йому життєвий добробут» (він лише допомагає йому подолати «розриви життя», перейти пустелю відчуження від себе і світу та прийняти відповідальність за своє життя);

4) принцип події, згідно з яким у супроводі акцент ставиться на створення простору спільного буття, в умовах якого людина усвідомлює та перебудовує себе у своїх відносинах зі світом (суб'єктивний образ світу), та освоює продуктивні способи взаємодії з людьми та соціальними структурами, а не на вплив.

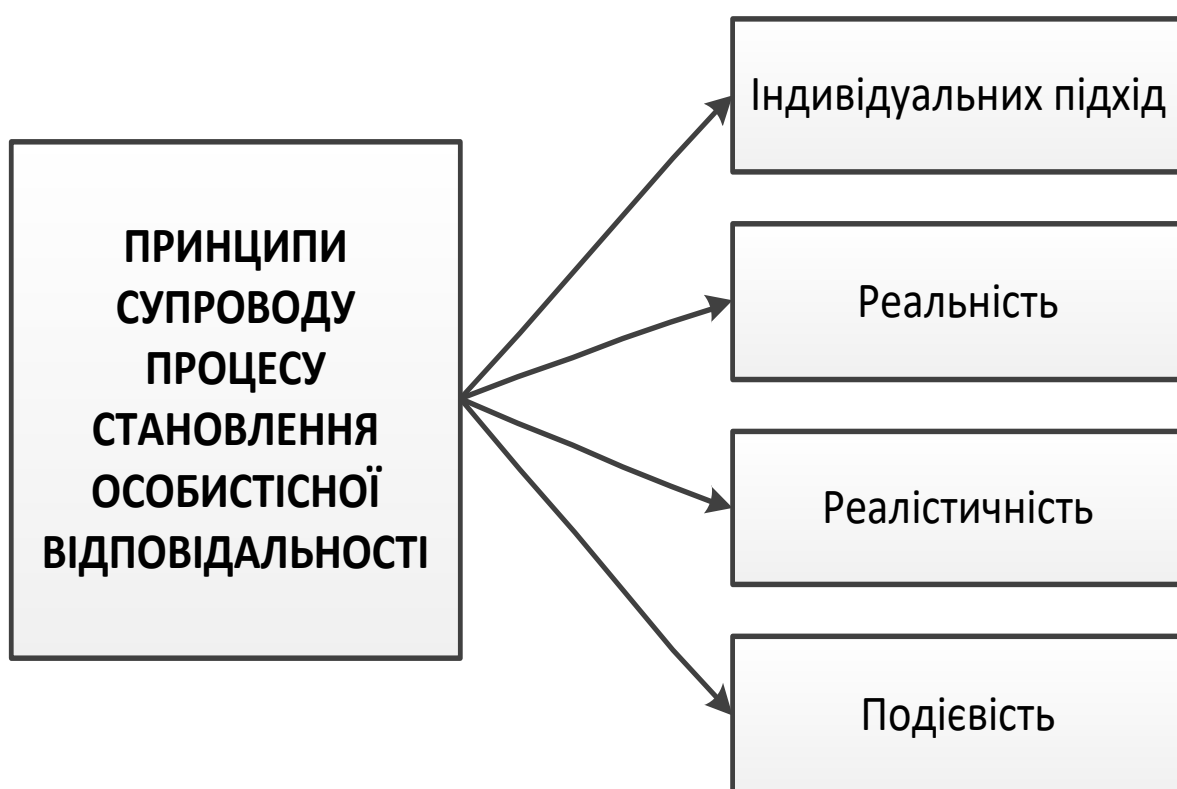

Рис. 2.1. Принципи психолого-акмеологічного супроводу процесу становлення особистісної відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери

Психолого-акмеологічний супровід у нашому дослідженні було засновано на процесуальному аналізі, визначенні динаміки, що складається зі стадій, ступенів та кроків як на кожній зустрічі з соціальними працівниками, так і упродовж роботи. Воно обов'язково передбачало наступні етапи:

1. Усвідомлення як зовнішніх, а й внутрішніх причин негативного стану працівників соціальних служб.

2. Освоєння індивідуальної системи адекватних засобів подолання негативних станів. Вміння справлятися з ними, з агресією, почуттям гидливості, дратівливості: вміння не реагувати емоційно на відкриту провокацію з боку клієнтів, не приймати її на власний рахунок. Особливу увагу зверталось формування захисних механізмів кожного. Як правило, це вдавалось зробити лише за допомогою серії тренінгових груп, оскільки основні захисні механізми формуються при усвідомленні та прийнятті цілей, методів, своєї ролі (та її меж), концепції допомоги у надзвичайній ситуації. Кожен мав відповісти на запитання: «Що я роблю?», «Хто я такий?», «Навіщо допомагаю?», «Як?».

3. Розвиток ціннісного ставлення до того, що відбувається довкола.

4. Ефективне та планомірне оволодіння необхідними життєвими стратегіями та тактиками поведінки.

5. Спільне складання та прийняття особистого професійного плану, що є важливим регулятором професіоналізації особистості, узагальнюючи їх уявлення про цілі та перспективи професійної діяльності, основні етапи, шляхи та засоби її ефективності та продуктивності, можливі перешкоди та способи подолання професійних труднощів та криз.

6. Подолання дезінтегрованої свідомості (тобто витіснення про «мотивів помилкової самоактуалізації», які породжують нездійсненні цілі, мрії на шкоду стабільній цілісності людини).

7. Становлення та підтримка активної професійної позиції. У зв'язку з тим, що наявність чіткої та усвідомленої життєвої перспективи дає людині потужні стимули до творчості, народжує оптимістичне світовідчуття, формує інтерес до майбутнього як самореалізації. У роботі з формування особистісно та соціально-значущих стратегій професійної діяльності велике значення мало використання біографічного методу, оскільки він спонукає людину до аналізу свого життя, діяльності, планів на майбутнє, дозволяє коригувати життєву програму.

8. Розвиток готовності до постійної самозміни, лабільність установок та коригування життєвих та професійних цінностей.

9. Знання власної індивідуальності та використання її у професійному житті. Ми враховували, що професійний та особистісний сценарії соціального працівника тісно взаємопов'язані. Кар'єра – це свідомо обраний і зреалізований соціальним працівником шлях професійного просування до наміченого статусу, що забезпечує професійне та соціальне самоствердження відповідно до рівня його кваліфікації. Не виключалося у роботі і впливом геть кар'єру зовнішніх чинників: 1) професійного довкілля(середовища), 2) типу професійної організації,3) випадковості.

Програма психолого-акмеологічного супроводу особистісно-професійного розвитку майбутніх соціальних працівників містила у собі такі заходи:

1. Створення робочої групи і керівного складу.

У рамках програми робоча група із 15 осіб із метою проведення спеціальних реабілітаційних та освітніх заходів.

2. Тренінг «Точка опори».

Мета: дати можливість учасникам усвідомити, що сталося з ними, як війна вплинула на їхнє життя. Завданням постали: діагностика стану учасників; навчання прийомів саморегуляції; надання та реалізація

можливості вбудовування критичної ситуації у контекст життя учасників і усвідомлення значущості проведеної роботи, обґрунтування її.

3. Круглий стіл «Соціально-психологічна допомога».

За його результатами було винесено такі пропозиції:

1) розробити та провести програму підготовки майбутніх соціальних працівників до екстремальної ситуації з урахуванням соціокультурних особливостей у воєнний період;

2) створити тісне професійне співтовариство, де соціальному працівникові виявиться підтримка на різних рівнях;

3) провести підготовку до навчального року.

4. Тренінг «Точка опори».

Мета: дати можливість учасникам усвідомити, що сталося з ними, як війна вплинула на їхнє життя. Завдання: діагностика стану учасників; надання та реалізація можливості вбудувати надзвичайну ситуацію в контекст власного життя учасників тренінгу; навчання прийомів саморегуляції.

5. Семінар-практикум «Профілактика професійного вигорання».

Робота семінару передбачала зреалізацію двох стратегічних цілей:

1) навчальних та 2) розвиваючих.

Навчальні цілі:

1) сформувати в учасників семінару уявлення про синдром професійного вигорання, необхідні для його діагностики та самодіагностики, а також проектування роботи з профілактики професійного вигорання та надання первинної допомоги;

2) освоїти методи та прийоми профілактики професійного вигорання, самопомоги та допомоги колегам на ранніх стадіях вигорання.

Крім того, передбачалося навчання учасників групи вмінню опису кейсів (випадків) з власної практики надання допомоги клієнтам – у важкій життєвій чи ситуації подолання наслідків надзвичайних подій (відповідно

до цілей та завдань проєкту); навчання методики проектування та проведення тренінгу чи семінару-практикуму «Профілактика професійного вигорання» із майбутніми соціальними працівниками. Особистісно-розвиваючі цілі: стимулювання внутрішньої роботи учасників семінару, спрямованої на усвідомлення власних психологічних особливостей (як сприяють появі професійного вигорання, що так і дозволяють попередити розвиток цієї професійної деформації); «пожвавлення» життєвих ресурсів та прийняття позиції «відповідальності та турботи про себе та інших»; виділення членів групи з розвиненим вигоранням та відновлення їх зв'язку з самими собою та іншими людьми.

6. Організація клубу майбутніх соціальних працівників.

Клуб – це місце, де майбутні соціальні працівники можуть опанувати навички подолання стресів, депресивних станів і підвищеної тривожності, виявляти наявність або відсутність синдрому професійного вигорання, працюючи в умовах надзвичайних ситуацій і не тільки, а також чинні соцпрацівники могли проходити курс реабілітації та оздоровлення з метою збереження їхнього професійного довголіття та соціально-психологічної стійкості. Облаштування та оснащення Центру дозволяє забезпечити діяльність Клубу соціальних працівників на високому матеріально-технічному та кадровому рівні. Система відбору для проходження курсу реабілітації включає анкетування, тестування на наступну тематику: 1) психологічний стан та 2) соматичний стан. Критерії: тривожність; психосоматичні та психовегетативні порушення; дратівливість; зниження самооцінки; підвищена дратівливість на дрібні події; зловживання алкоголем, застосування психотропних та наркотичних засобів; загострення хронічних захворювань; збільшення частоти простудних та інфекційних захворювань; зростання кількості неробочих днів у зв'язку із хворобою.

7. Круглий стіл «Соціальна робота у надзвичайних ситуаціях».

Головне завдання – забезпечити соціальним працівникам сприятливі умови для ефективної професійної та суспільної діяльності в умовах надзвичайної ситуації, навчити їх запобігати конфліктам та грамотно справлятися зі стресом. Насамперед, це стосується жінок, які за родом своєї діяльності надають населенню соціальні, психологічні та медичні послуги.

8. У рамках програми проведено низку тренінгів для тренерів.

Тренінги – заходи, що проводяться в рамках проекту, що передбачають навчання спеціалістів методам підтримки соціальних працівників та самопідтримки, саморегуляції та підготовка фахівців, які можуть самостійно провести такий тренінг. Учасники: психологи та завідувачі центрів соціальної допомоги. Основна мета тренінгу – підготовка фахівців, які можуть надавати підтримку іншим, навчаючи методикам та навичкам соціально-психологічної роботи в кризових ситуаціях, передаючи інформацію про причини, прояви та профілактику професійного вигорання та. Проект передбачає проведення двох тренінгових сесій у кожному з регіонів проекту. Перший тренінг присвячений роботі із синдромом професійного вигорання, а другий – роботі у кризових ситуаціях. Тренінг передбачає активне залучення до проєкту чинних фахівців соціальної сфери, які будуть практикувати та передавати іншим отримані знання.

9. Проведення круглих столів «Менеджмент в умовах надзвичайних ситуацій», «Процес переживання горя та підтримка постраждалих», «Синдром «професійного вигорання» соціальних працівників: симптоми та профілактика».

Цілі: створення умов обміну інформацією фахівців різних галузей (мульти-аспектний підхід); узагальнення інформації з різних джерел та встановлення чіткої позиції та функцій соціального працівника, щоб

уникнути виконання чужих обов'язків; розгляд моделі забезпечення підтримки соціальних працівників. Програма соціально-психологічної допомоги та психолого-акмеологічного супроводу особистісно-професійного розвитку реалізовувалась за допомогою використання активних методів спільної роботи з клієнтами. Серед них можна назвати такі техніки, вправи та прийоми, які застосовувалися у роботі, як вправа самодопомоги, тілесно зорієнтована терапія, арт-терапія, еріксонівський гіпноз, психосинтез, символдрама, нейролінгвістичне програмування. Зміни в особистісно-професійному розвитку соціальних працівників у результаті зrealізації програми психолого-акмеологічного супроводу були вивчені під час постдіагностики.

2.3. Результати практичного вивчення психолого-акмеологічного супроводу студентів

Дослідження проводилося на базі кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету у 2024 році. Вибірка складала 50 студентів спеціальностей «соціальна робота», «професійна освіта».

Порівняння середніх показників самоактуалізаційного тесту показало позитивну динаміку за всіма його критеріями. Однак статистично достовірні відмінності відзначені лише за сензитивністю до себе, прийняття агресії та креативності. Тобто, статистично доведено покращення середніх показників сензитивності до себе (з $X_{\text{ср}} = 44,8$ до $X_{\text{ср}} = 47,4$), прийняття агресії (з $X_{\text{ср}} = 41,2$ до $X_{\text{ср}} = 45,0$) та креативності (з $X_{\text{ср}} = 44,9$ до $X_{\text{ср}} = 47,9$). Дані підтвердили, що майбутні соціальні працівники, які брали участь у зrealізації програми психолого-акмеологічного супроводу їх особистісно-професійного розвитку, стали

більше усвідомлювати свої потреби і почуття, краще їх відчувати і рефлексувати, більш конструктивно розуміти і приймати своє роздратування, гнів і агресивність, що дозволило виявляти свою творчу спрямованість. Це стало можливим переважно за рахунок збільшення числа досліджуваних із середнім рівнем виразності даних критеріїв та зниження відсоткового співвідношення за низькими рівнями.

Перелічені зміни окремих параметрах самоактуалізації зумовили відповідно позитивну динаміку у розподілі досліджуваних за рівнями її вираженості. Що було забезпечено зменшенням кількості майбутніх працівників соціальної сфери із низьким рівнем її розвитку (57% до проходження програми та 27% – після) за рахунок їх переходу до підгрупи із середнім рівнем (відповідно з 34% до 65%). Тоді як кількість випробуваних із високим рівнем вираженості самоактуалізації залишилося незмінним (8%).

Також позитивна динаміка в результатах соціальних працівників була виявлена і при повторній діагностиці особливостей їхнього світосприйняття та світовідносини, тобто за критеріями методики «Смисложиттєві орієнтації» (мети, процес та результативність життя, локус контролю, локус контролю – життя та загальний). Однак статистично достовірні відмінності були виявлені за цілями життя та загального. Більшість досліджуваних стали визначатися з цілями та перспективами життя, конкретизувати їх для себе та вербалізувати, у них зріс інтерес до життя, задоволеність самореалізацією, розуміння та розширення можливості свободи вибору в конструюванні та управлінні своїм життям, яке стало більш емоційно насиченим.

Повторна діагностика переважаючих механізмів психологічного захисту, що використовуються досліджуваними для виходу з складних ситуацій, та порівняння її результатів із середніми показниками, отриманими на першому етапі експериментального дослідження, показали

позитивну динаміку в активізації ними заперечення реальності та проектування. А також негативну динаміку у використанні таких захисних механізмів, як компенсація, витіснення та раціоналізація.

Результати за методикою Т. Лірі показали статистично достовірне зниження прояву агресивного типу взаємодії майбутніх працівників соціальної сфери із оточуючими від $X_{\text{ср}} = 6,8$ до $X_{\text{ср}} = 5,7$. Що, своєю чергою, опосередковувало значне поліпшення середнього показника за таким чинником, як дружелюбність (від $X_{\text{ср}} = 8,0$ до $X_{\text{ср}} = 9,83$). Середні показники щодо всіх інших типів взаємовідносин з оточуючими демонструють поліпшення загальної картини професійної та особистої комунікації. Тобто, можна сказати, що вони загалом стали менш авторитарними, егоїстичними, підозрілими та залежними у встановленні та підтримці соціальних контактів. Що, однак, статистично достовірно стверджувати не має можливості через неповноту вибірки.

Результати проведення методики SCL-90 підтвердили статистично достовірну позитивну динаміку майже за всіма критеріями, крім соматизації, яка була більш виражена у осіб, які мали убитими чи пораненими під час бойових дій будь-кого з рідних, знайомих, середній показник якої збільшився. Так у досліджуваних, які пройшли програму психолого-акмеологічного супроводу їхнього особистісно-професійного розвитку, стали менш вираженими обесивність (з $X_{\text{ср}} = 1,61$ до $X_{\text{ср}} = 1,14$), міжособистісна сенситивність (з $X_{\text{ср}} = 1,83$ до $X_{\text{ср}} = 1,05$), тривожність (з $X_{\text{ср}} = 1,14$ до $X_{\text{ср}} = 1,0$), ворожість (з $X_{\text{ср}} = 1,8$ до $X_{\text{ср}} = 0,76$). А також параноїдальні тенденції (з $X_{\text{ср}} = 1,72$ до $X_{\text{ср}} = 0,87$), психологізм (з $X_{\text{ср}} = 1,0$ до $X_{\text{ср}} = 0,72$) та загалом індекс важкості (з $X_{\text{ср}} = 1,33$ до $X_{\text{ср}} = 1,02$).

У відсотковому співвідношенні за цими критеріями позитивні зміни відбулися за рахунок зменшення числа досліджуваних із високим їх рівнем та зниження ступеня їхньої вираженості до середнього або низького

ступеня. Отримані результати показали загалом оптимізацію психоемоційного стану майбутніх працівників соціальної сфери, про це свідчать і дані проведеної проєктивної малюнкової методики «Мій життєвий шлях».

Порівняльний аналіз вираженості синдрому емоційного вигорання у майбутніх працівників соціальної до та після реалізації програми соціально-психологічної допомоги показав зниження середніх показників майже за всіма його симптомами. Однак статистично достовірно різниця підтвердилася за такими симптомами, як незадоволеність собою ($X_{\text{ср}} = 20,1$ до $X_{\text{ср}} = 12,0$ після реалізації програми допомоги), неадекватне вибіркове емоційне реагування (відповідно $X_{\text{ср}} = 11,0$ і $X_{\text{ср}} = 7,3$), емоційно-моральна дезорганізація ($X_{\text{ср}} = 14,5$ та $X_{\text{ср}} = 9,1$), редукція професійних обов'язків ($X_{\text{ср}} = 10,0$ та $X_{\text{ср}} = 7,3$), психосоматичні та психовегетативні порушення ($X_{\text{ср}} = 5,3$ та $X_{\text{ср}} = 3,5$). Досліджувані стали більш впевнені у собі, організовані і емоційні (при цьому емоції стали відповідати ситуаціям і факторам, що впливають), відповідальні стосовно своїх професійних обов'язків, стали замислюватися про майбутнє професійне зростання і вдосконалення. Крім того, у них спостерігалася велика емоційна долученість, раніше згадувана емоційна децентрація, про що свідчить статистично достовірна відмінність за симптомом емоційна відстороненість ($X_{\text{ср}} = 12,1$ та $X_{\text{ср}} = 14,0$). Крім спостереження дані зміни підтверджувалися змістом творів та малюнків досліджуваних. Вищезазначені зміни у симптомах СЕВ зумовили і перетворення на його фазах. Так знизилися загалом середні показники напруги у майбутніх соціальних працівників і педагогів ($X_{\text{ср}} = 48,1$ та $X_{\text{ср}} = 33,0$), що, у свою чергу, опосередковувало можливість меншого опору різним стресовим факторам, тобто змінився показник резистенції у бік зниження ($X_{\text{ср}} = 50,0$ та $X_{\text{ср}} = 35,0$). Це стало можливим до певної міри за рахунок збільшеної емоційно-моральної організації та самовладання, активізованих захисних

механізмів, зниження тривожності та переживання психотравмуючих обставин і т. ін. Однак не можна в даному випадку не відзначити фактор часу. Всі фактори в сукупності зумовили зниження загального рівня синдрому емоційного вигоряння або його підсумковий показник від $X_{\text{ср}} = 133,0$ до $X_{\text{ср}} = 100,0$ балів.

Якісний порівняльний аналіз фаз синдрому вигоряння також показав поліпшення загального емоційного стану соціальних працівників, оскільки виявив відсутність досліджуваних зі сформованою напругою, резистенцією та виснаженням на момент закінчення всіх заходів за програмою соціально-психологічної допомоги майбутнім працівникам соціальної сфери. Тоді як на першому етапі такі випробувані були відзначені: зі сформованою напругою 26,7%, резистенцією 33,3 та виснаженням 20%.

Висновки до розділу 2

Сучасний стан проблеми особистісно-професійного розвитку теперішніх і майбутніх фахівців соціальної сфери, які перебувають в непростих умовах сучасної України, характеризується різноманітністю визначень та теоретичних підходів, відсутністю єдності, невирішеністю практичних завдань психолого-педагогічного супроводу, недостатністю практичного вивчення. Отримані емпіричні дані дозволяють констатувати можливість оптимізації особистісно-професійного розвитку майбутніх працівників соціальної сфери за допомогою використання соціально-психологічних методів впливу на їхню психіку (тренінгові сесії, психотерапевтичні методи: тілесна терапія, арт-терапія, музикотерапія тощо, консультації, спільні обговорення, НЛП, символдрами та ін.). Використання цих методів спрямоване на особистісну, емоційну, мотиваційну та комунікативну сферу учасників програми надання

соціально-психологічної допомоги у їхній майбутній професіоналізації та вдосконаленні в контексті роботи в складних ситуаціях. Про це свідчать і результати спостереження за ними під час зреалізації програми. У той же час у контексті оптимізації емоційного стану значення має і фактор часу. Але, незважаючи на це, існує гостра необхідність у зреалізації психологічної допомоги майбутнім працівникам соціальної сфери через специфіку їхньої професії – високу моральну відповідальність, постійні контакти з клієнтами та їх проблемами, можливе нашарування емоційної напруги, аж до виснаження, з кожною наступною стресовою ситуацією.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Сучасні системи управління існують в умовах постійних модернізацій, що зумовлює наявність високих вимог до молодих фахівців, які стають на трудову фахову стежину: володіння все більш досконалим рівнем професійної підготовки та компетентності, навичками конкурентоспроможності, гнучкості у своїй професійній праці та зануреності у свою трудову діяльність. Фахівцям з самого першого моменту «занурення» у професію необхідно стежити за тенденціями розвитку професійної галузі, набуваючи рівня кваліфікації та професійної зрілості, що відповідає нинішнім вітчизняним буремним реаліям.

Професія для індивіда постає як джерелом фінансових коштів підтримки життєдіяльності, а й механізмом самореалізації. Звідси випливає, що професіоналізація молодого фахівця істотно впливає на його особистість, стимулюючи до активної професійної діяльності та дозволяючи набувати нових умінь та навичок. Актуальність досліджуваної тематики обумовлена ступенем значущості професійної діяльності для індивіда, якість якої залежить від характерних особливостей особистості, і наявністю можливості для індивіда проявити себе через творчий підхід у вирішенні професійних завдань.

Особистісно-професійний розвиток молодого фахівця невіддільно від індивідуального розвитку та становлення особистісної відповідальності під час навчання у ЗВО. Вивчення цього процесу вченими-соціологами із різних позицій доводить існування безлічі диференційованих визначень, які розкривають значення даного терміну у межах конкретного підходу, і

ключових особливостей у межах певної парадигми. Так, особистісний та професійний розвиток молодого фахівця можна розуміти як процес акумуляції, відбору та мобілізації нових знань, освоєння раніше недоступних областей індивідуальної діяльності, набуття широкого спектру навичок. Особливістю даного процесу постає той факт, що в ході оволодіння всіма вищезгаданими професійними категоріями індивід відчуває певний спектр емоційних переживань, можливо раніше незнайомих, які дозволяють йому краще засвоювати матеріал і здійснювати «роботу над помилками». Особистісно-професійний розвиток особистості забезпечує і становлення її цілісності. У свою чергу, цілісність особистості зумовлює безперервність та наступність періодів розвитку особистісної відповідальності та набуття важливих індивідуальних якостей.

Детермінантами структури особистісної відповідальності професіонала, що знаходиться на стадії розвитку, є установки, що відображають тісний взаємозв'язок таких понять, як сприйняття практичної реальності індивідом, оцінка ним власних можливостей та потенціалу, а також рівень мотивації. Повністю сформована структура особистості спеціаліста у своїй основі має ключовий елемент – професійне самовизначення і відповідальність індивіда. Воно є кінцевим продуктом тривалого процесу особистісного розвитку та професійної підготовки молодого фахівця: з моменту пізнання базисних положень конкретної професійної діяльності до абсолютної самореалізації в цій фаховій діяльності.

З акмеологічної точки зору, процес розвитку професіоналізму знаходиться в інтеграції із процесом удосконалення морально-вольових якостей особистості (цілеспрямованість, завзятість, ініціативність, наполегливість), інтелектуальних здібностей, а також розкриття творчого начала. Акмеологи дотримуються думки, що розвиток фахівців – процес

безперервний та нескінченний [10; 19; 33]. Воно реалізується через всебічне вдосконалення та розширення обсягу професійних та інтелектуальних знань, індивідуальних якостей, необхідних для засвоєння нових знань, умінь та навичок. Особистісно-професійний розвиток індивіда набуває вигляду корисної звички і має систематичний характер в напрямку розвитку та становлення особистісної відповідальності як майбутнього фахівця соціальної сфери.

У системі особистісного та професійного розвитку молодих фахівців прийнято виділяти низку ключових напрямків, що за своєю суттю відображають складові елементи психічного змісту цього розвитку:

1. Розширення спектра інтересів, коригування системи індивідуальних потреб та мотивів, збільшення ступеня значимості самореалізації.

2. Формування професійного самовизначення з наступним набуттям професійно-особистісних та ділових якостей, характерних для конкретної спеціальності.

3. Набуття досвіду та необхідних компетенцій, підвищення власної кваліфікації, розвиток професійних умінь та навичок.

4. Визначення ефективних алгоритмів розв'язання професійних завдань.

5. Підвищення рівня психологічної стійкості у критичних ситуаціях, розвиток критичного мислення.

Наявність у молодого спеціаліста певної сукупності професійно значимих особистісних якостей визначає його здатність комбінувати процес ведення високоякісної професійної діяльності із процесом розвитку індивідуальних якостей особистості, зокрема інтелектуального та творчого потенціалу, особистісної відповідальності. Потяг до постійного особистісного та професійного зростання забезпечує безперервний розвиток аналітичних, рефлексивних та прогностичних здібностей, а також

підвищує рівень стресостійкості та дозволяє виробити певний алгоритм вирішення нестандартних професійних завдань, що передбачає високий ступінь відповідальності за прийняті рішення. Крім того, задоволеність молодого фахівця своєю діяльністю впливає на його бажання поринати у процес професійного та особистісного саморозвитку.

Наведемо п'ять етапів особистісного розвитку особистості, котрі корелюються із етапами професійного становлення особистості:

1. Допрофесіоналізм – період первинного ознайомлення з галузевою сферою професійної діяльності.

2. Професіоналізм: складається з професійної адаптації, самоактуалізації у професійній сфері та вільного володіння професійними навичками.

3. Суперпрофесіоналізм полягає у володінні: професією на рівні творчої самореалізації та деяким переліком суміжних видів професійної діяльності.

4. Непрофесіоналізм – вирішення трудових завдань шляхом застосування спотворених професійних методів та супроводжується індивідуальною деформацією спеціаліста.

5. Післяпрофесіоналізм чи етап завершення ведення професійної діяльності.

Учені розглядають кризові етапи професійного становлення особистості та заглиблюються в аналіз кризових ситуацій, що супроводжують процес переходу між стадіями професійного становлення особистості молодого фахівця. На їхню думку, подібні кризи є наслідком дисонансу між очікуваними та реально досягнутими результатами у професійній діяльності індивіда, а також диференціацією існуючої Я-концепції, що плавно перетікає у формування нової індивідуальної концепції. Будь-який з видів кризи даної категорії є відображенням конфлікту професійної ідентичності та визначає суперечливість

взаємозв'язку суб'єктивного професійного Я-образу та умов, що необхідні для профдіяльності та становлення особистісної відповідальності [18; 11; 19; 24; 35].

Первинним етапом «занурення» індивіда у процес особистісно-професійного розвитку відповідальності є його професійне становлення. Реалізація його відбувається із виділенням трьох напрямів, серед яких:

- 1) спрямованість на розвиток особистісних характеристик фахівця;
- 2) спрямованість на підвищення професійної компетентності та набуття професійної майстерності;
- 3) спрямованість на розкриття індивідуального внутрішнього потенціалу індивіда та присвоєння йому ролі «фахівця своєї справи» колегами.

Дане поняття включає об'ємний перелік процесів, з якими доводиться зіштовхнутися індивіду: трансформація особистості в ході освоєння професії, поява і закріплення нових психічних установок і норм, позитивна динаміка розвитку особистості і т. ін. Сутність професійного становлення відповідальності особистості відображена у двох аспектах:

по-перше, воно є процесом вторинної соціалізації і характеризується ознайомленням молодого фахівця з професійною спільнотою;

по-друге, розуміється як процес творчої та інтелектуальної самореалізації шляхом пошуку якісно нових алгоритмів вирішення професійних завдань.

Протягом тривалого процесу особистісно-професійного розвитку індивід врешті-решт включає в структуру особистості професійний саморозвиток. Цей термін передбачає прагнення індивіда вдосконалювати власний професіоналізм у ході оволодіння та виконання професійної діяльності. Слід зазначити, що основою професійного і особистісного саморозвитку індивіда може бути лише значима йому діяльність. А прояв активності у пізнанні цієї сфери триватиме до того часу, поки ця діяльність

виконується. Даний вид саморозвитку характеризується наявністю в індивіда внутрішнього механізму, що спонукає його до усвідомлення необхідності якісних змін себе в прогресивному ключі з проведенням регулярних процедур самоаналізу, рефлексії і наявністю позитивної динаміки в розвитку особистісної відповідальності. У процесі професійного саморозвитку молодий фахівець формує власний професійний «прототип», під яким розуміється як індивідуальний образ професії, і цілісний образ професіонала, зайнятого у сфері, що особливо важливо для становлення його відповідального ставлення.

Особливе місце в професійній структурі особистості займає продуктивно-діяльнісний компонент. Він детермінує відповідальне ставлення молодого фахівця до спрямованості трудової діяльності, координує процеси усвідомлення перспектив розвитку, просування у конкретній професійній середовищі та професійної самореалізації шляхом застосування творчого начала. Дана категорія професійної структури особистості спеціаліста поєднує комплексне володіння професійними знаннями, здатність застосувати їх на практиці, вміння прогнозувати і планувати власну трудову діяльність, активне впровадження сучасних та інноваційних методів рішень професійних завдань.

Якісне управління системою особистісно-професійного розвитку молодого фахівця передбачає наявність у своїй структурі ключових методів, що дозволяють підвищити особистісну та фахову відповідальність:

1. Вивчення літератури професійної спрямованості дозволяє молодим фахівцям занурюватися в ознайомлення з досвідом зарубіжних та вітчизняних колег, отримувати корисну інформацію з публікацій науковців, відстежувати актуальні тенденції розвитку тієї професійної галузі, в якій зайнятий індивід. Більше того, через дослідження професійної літератури індивід може «пропустити через себе» масив

фундаментальних даних про сферу професійної діяльності, а також виробити для себе нові алгоритми вирішення професійних завдань та маршрути індивідуального розвитку особистісної відповідальності.

2. Взаємодія у професійному колі спілкування та участь у конференціях, дискусіях, зустрічах та круглих столах професійної спрямованості створюють сприятливе середовище для збагачення молодого фахівця є принципово новими знаннями, отриманими від колег з усього світу. Вагомою позитивною характеристикою даного методу є дистанційна участь індивіда у широкому спектрі професійно-освітніх заходів, що позитивно відбивається на формуванні у нього особистісної відповідальності.

3. Активне підвищення кваліфікації шляхом відвідування спеціалізованих курсів, семінарів та тренінгів. Сьогодні багато організацій пропонують великий перелік професійних програм, націлених підвищення кваліфікації молодих фахівців, придбання ними нових професійних знань як наслідок, метод передбачає розширення професійних горизонтів та особистісної відповідальності.

4. Набуття додаткової кваліфікації у сфері управління відповідним видом професійної діяльності, що забезпечує перспективи кар'єрного зростання. Затребуваність фахівця, який володіє як професійними, так і управлінськими знаннями та вміннями, в рази більша, ніж затребуваність працівника, який має знання в одній галузі чи сфері.

Область набуття молодим спеціалістом професійних компетенцій у свою структуру долучає отримання якісно нових знань, умінь, навичок, прийомів та методів застосування накопиченої інформації під час ведення трудової діяльності. Крім того, дана сфера передбачає розширення кола спілкування та постійну взаємодію з іншими особами, зайнятими цією ж професійною діяльністю. Важливо враховувати, що простір професійних вимірів та простір особистісних вимірів невіддільні один від одного, їх

рух, як позитивний, так і негативний, відбувається синхронно та одночасно, що ще раз підтверджує тісний зв'язок особистісного та професійного розвитку індивіда.

Система акмеологічних показників, що становить особливу важливість у процесі управління особистісно-професійним розвитком особистісної відповідальності фахівців і містить такі елементи, дозволяє визначити рівень професіоналізму конкретного працівника:

1. Ступінь ефективності/продуктивності діяльності.
2. Рівень кваліфікації/професійної компетентності спеціаліста.
3. Показники оптимальності трудової діяльності, пов'язані з допустимим навантаженням.
4. Надійність даних, що надаються фахівцем.
5. Здатність до самоорганізації діяльності.
6. Низький ступінь впливу довкілля на результати діяльності спеціаліста.
7. Бажання виробляти нові алгоритми розв'язання професійних завдань.
8. Наявність мотивації до активної трудової діяльності та досягнення високих професійних результатів.
9. Розвиток особистісно-професійних та комунікаційно-ділових якостей особистості.

Стимулюючи молодого фахівця ставати досвідченим професіоналом, необхідно розуміти його наміри, бачити закладений у ньому потенціал та можливі перспективи зростання. Сприятливими умовами у професійному середовищі для цього є:

- 1) аналіз особистості молодого фахівця, визначення структури та плану розвитку професійно значущих якостей особистості;
- 2) складання комплексу освітньо-професійних заходів, спрямованих на набуття молодим спеціалістом професійного досвіду та компетенцій;

3) проведення всебічного аналізу та оцінки динаміки набуття професійних цінностей, мотивів, норм, намірів, значних індивідуальних якостей, установок та самосвідомості;

4) передача особистого професійного досвіду з метою формування у молодого фахівця потреби у професійному самовдосконаленні та саморозвитку з урахуванням актуальних вимог професії.

Ще одним ефективним методом є побудова професіограм та індивідуальних траєкторій професійного розвитку, які націлені на формування образу ефективного професіонала через розвиток найбільш значущих професійних якостей молодого фахівця, в тому числі і особистісної відповідальності. Вони розкривають ключові соціально-психологічні показники індивіда та пояснюють професійну структуру особистості.

Неможливо заперечувати факт того, що фахівцю, який бажає мати рух на професійній ниві, потрібен постійний розвиток. А в трудовій діяльності особистісне та професійнє початок являють собою нероздільний механізм, за допомогою якого відбувається самореалізація молодого спеціаліста в різних галузях життєдіяльності. Шляхом постійного оновлення наявних знань, накопичення нового досвіду, розвитку професійних умінь та навичок, застосування здатності якісно проаналізувати будь-яку ситуацію та участі у професійно важливих заходах молодий фахівець збагачує кожне з цих засад, адже інвестуючи в одне з них, інвестуєш і в інше. Тривалий процес особистісно-професійного розвитку молодого фахівця у результаті трансформує його особистість і формує індивідуальність, а й створює справжнього професіонала своєї справи, важливою складовою якого є високорозвинута особистісна відповідальність.

На завершення подамо сформовані рекомендації щодо оптимізації процесу розвитку особистісної відповідальності майбутніх фахівців соціальної сфери в рамках професійної підготовки в ЗВО.

Інтеграція формування особистісної відповідальності у навчальний процес. Впроваджувати дисципліни, які формують етичні й моральні цінності соціальної роботи, акцентуючи увагу на професійних обов'язках і відповідальності. Використовувати міждисциплінарний підхід, залучаючи курси з психології, етики та соціології для комплексного формування уявлення про відповідальність у професійній діяльності. Включати у навчальні програми кейс-стаді (аналіз конкретних ситуацій), що моделюють реальні професійні дилеми, з якими фахівець соціальної сфери може зіткнутися, стимулюючи прийняття відповідальних рішень.

Створення професійно зорієнтованих тренінгів та воркшопів. Організовувати регулярні тренінги, спрямовані на розвиток навичок саморефлексії та усвідомленого прийняття рішень. Залучати психологів для проведення тренінгів з управління емоціями та стресом, оскільки емоційна стійкість є ключовим компонентом відповідальності. Включати вправи на розвиток емпатії, здатності розуміти потреби інших та брати відповідальність за допомогу в складних соціальних ситуаціях.

Практична підготовка та соціальні проекти. Збільшити кількість годин практичної підготовки в реальних соціальних установах, що дозволить студентам відчувати відповідальність за прийняття рішень у реальних умовах. Організовувати соціальні проекти, де студенти можуть працювати в командах над вирішенням реальних проблем, що сприятиме розвитку почуття відповідальності перед спільнотою та командою. Залучати студентів до волонтерських проектів, які дозволять на практиці усвідомити роль особистої відповідальності в соціальній роботі.

Наставництво та супервізія. Впровадити систему наставництва, коли досвідчені викладачі або фахівці соціальної сфери працюють з

окремими студентами, надаючи їм персональні рекомендації щодо формування відповідальності в їхній професійній діяльності. Організовувати супервізії з професійними соціальними працівниками для аналізу реальних кейсів і відповідальних рішень, що сприятиме професійному зростанню студентів і розвитку їхньої відповідальності.

Розвиток навичок саморегуляції та рефлексії. Включати в навчальну програму вправи з розвитку саморефлексії та аналізу власних дій. Це дозволить студентам усвідомлювати власні помилки та брати відповідальність за їх виправлення. Використовувати щоденники саморефлексії або портфоліо, де студенти будуть записувати та аналізувати свої досягнення, проблеми й стратегії вирішення професійних завдань. Це допоможе розвивати почуття відповідальності за власне навчання та професійне становлення.

Формування командної відповідальності. Включати в освітні програми групові проєкти, в яких студенти будуть нести спільну відповідальність за результат. Це сприятиме розвитку відповідальності перед колективом і соціальними групами. Стимулювати командну роботу через організацію різних форм колективної діяльності (дискусії, робота в групах, спільне вирішення соціальних проблем), що сприятиме вихованню відповідальності в соціальних умовах.

Психологічна підтримка студентів. Запровадити психологічні консультації для студентів, де вони зможуть отримати допомогу у вирішенні внутрішніх конфліктів та розвитку відповідальності. Забезпечити регулярний супровід студентів психологами під час проходження практики, щоб вони могли усвідомлювати власні емоційні реакції та брати відповідальність за свої дії у професійній сфері.

Оцінка особистісного розвитку. Впровадити систему оцінки не лише академічних знань, але й особистісних якостей, таких як відповідальність, ініціативність та здатність приймати обґрунтовані рішення.

Використовувати методи самооцінки та взаємооцінки в колективі, що дозволить студентам аналізувати рівень своєї відповідальності в груповій роботі.

Такі заходи сприятимуть оптимізації процесу формування відповідальності у майбутніх фахівців соціальної сфери, готуючи їх до виконання професійних завдань на високому рівні відповідальності та моральної зрілості.

Висновки до розділу 3

У нашому дослідженні опрацьовані ключові моменти управління системою особистісно-професійного розвитку молодих спеціалістів, наведено перелік сприятливих умов та ефективних методів особистісного та професійного розвитку молодого спеціаліста. Також визначено ключові напрямки системи особистісного та професійного розвитку молодих спеціалістів, розкрито етапи становлення особистості, досліджено продуктивно-діяльнісний компонент даної системи, позначено основні методи, що дозволяють підвищити ефективність процесу особистісно-професійного розвитку молодих фахівців та розкрити їх творчий та професійний потенціал. Здійснено аналіз умов, що є сприятливими для процесу особистісного та професійного розвитку, та проведено оцінку такого методу, як побудова професіограм та індивідуальних траєкторій професійного розвитку. Також вивчено роль професійного саморозвитку майбутніх фахівців соціальної сфери. Тож можемо висновувати про те, що наявність певної сукупності професійно значимих особистісних якостей визначає здатність комбінувати процес ведення високоякісної професійної діяльності із процесом розвитку індивідуальних якостей особистості, зокрема інтелектуального та творчого потенціалу. Потяг до постійного

особистісного та професійного зростання забезпечує безперервний розвиток аналітичних, рефлексивних та прогностичних здібностей, а також підвищує рівень стресостійкості та дозволяє виробити певний алгоритм вирішення нестандартних професійних завдань, що передбачає високий ступінь відповідальності за прийняті рішення. Крім того, задоволеність молодого фахівця своєю діяльністю впливає на його бажання поринати у процес професійного та особистісного саморозвитку.

ВИСНОВКИ

1. Відповідальність – це історично сформований тип відносин між індивідом, сім'єю, колективом, державою та суспільством, який передбачає свідоме виконання взаємних вимог. Також це стосується відповідальності соціальних спільнот (сім'ї, колективів, установ, держави та ін.) за звичаї та моральні відносини, що існують в їх рамкових межах. Окрім адміністративної та правової відповідальності, моральна відповідальність виступає важливим інституційним регулятором взаємодії між людьми, колективами, між індивідом та суспільством, а також між різними соціальними групами. Відповідальність є властивістю як індивідуальних, так і колективних суб'єктів соціальної діяльності. Об'єктом відповідальності можуть бути будь-які дії та їх мотивація, економічна та політична діяльність. Безумовно, відповідальність є важливим компонентом економічної та соціальної стійкості, що впливає на якість життя спільнот. Основна роль у розвитку відповідальності студентів належить університетам, які є посередниками між академічним світом і реальністю та рушіями соціальних змін. Відповідальність сучасного університету полягає в забезпеченні ефективної взаємодії студентів, викладачів і адміністрації, що позитивно впливає на задоволеність та сприйняття студентами ролі вищих навчальних закладів. У результаті еволюції університети зіштовхуються із новими завданнями, серед яких важливе місце займає формування особистісної відповідальності майбутніх фахівців соціальної сфери.

2. У роботі зі студентами необхідне не лише теоретичне розуміння особистісної та соціальної відповідальності, їхнього взаємозв'язку та аналіз наукових проблем, а й практична значущість підходів до регулювання взаємовідносин між особистістю та суспільством, зокрема

професійними групами. Особистісна відповідальність – це інтегративна якість, що виражає здатність особистості свідомо приймати рішення, брати на себе зобов'язання і відповідати за наслідки своїх дій. Вона поєднує внутрішню мотивацію до виконання обов'язків, рефлексію, самоконтроль і етичну орієнтацію на досягнення позитивних результатів у своїй діяльності. У зв'язку з цим інтерес до дослідження даної тематики значно зріс останніми роками. Особистісна відповідальність є однією з найважливіших характеристик, що визначає професійну компетентність і здатність фахівця ефективно функціонувати в соціальній сфері. Вона включає здатність до саморефлексії, прийняття рішень, виконання обов'язків і відповідальність за результати своїх дій.

3. Виховання особистісної відповідальності у студентів вимагає систематичної та цілеспрямованої роботи, яка включає використання спеціальних психолого-педагогічних методів і технологій. Важливо забезпечити створення сприятливого навчального довкілля, що сприяє розвитку самостійності, ініціативності та етичної відповідальності. Університети, як освітні установи, відіграють ключову роль у формуванні відповідальних професіоналів соціальної сфери. Вони повинні впроваджувати навчальні програми, спрямовані на розвиток громадянської свідомості, моральних цінностей та етичних стандартів, що допомагає студентам усвідомити свою професійну і соціальну відповідальність.

4. Процес формування особистісної відповідальності має поступовий характер і проходить кілька етапів: усвідомлення морально-етичних норм, здатність до самоконтролю, розвиток здатності до самостійного прийняття рішень і формування рефлексивного мислення. Це сприяє професійному та особистісному зростанню фахівця. Для оптимізації розвитку особистісної відповідальності в межах професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери доцільно впроваджувати інтерактивні методи навчання, проєктну діяльність, тренінги та моделювання ситуацій, що дозволяють

студентам розвивати свої соціальні та професійні навички. Важливими є також наставництво, психолого-педагогічний супровід та систематичне оцінювання рівня відповідальності. Академічні програми повинні сприяти розвитку проєктів і заходів, спрямованих на підвищення духовної та моральної культури, формування громадянської свідомості, розвиток лідерських навичок, творчості, терпимості, відповідальності та почуття власної гідності. Університет має підготувати відповідальних професіоналів, котрі здатні ефективно розвивати як свої локальні спільноти, так і сприяти розвитку країни та глобального суспільства.

5. Постійне прагнення до професійного саморозвитку є одним із ключових чинників формування відповідальності. Успішний професіонал у соціальній сфері повинен не лише ефективно виконувати свої функції, але й активно розвивати власні компетенції, адаптуючись до викликів сучасного суспільства. Таким чином, формування особистісної відповідальності майбутніх фахівців соціальної сфери є комплексним процесом, що вимагає поєднання теоретичної та практичної підготовки, інтеграції психолого-педагогічних методик та індивідуальної роботи над розвитком професійних якостей. Отже, наявність певного набору професійно важливих якостей особистості визначає здатність поєднувати ефективне виконання професійних обов'язків із процесом індивідуального розвитку, включаючи інтелектуальний і творчий потенціал. Постійне прагнення до особистісного та професійного зростання сприяє розвитку аналітичних, рефлексивних і прогностичних здібностей, підвищує стресостійкість і допомагає формувати стратегії вирішення нестандартних професійних завдань, що передбачає високий рівень відповідальності за прийняті рішення.

6. Розвиток особистісної відповідальності як важливої професійної якості соціального працівника зумовлений особливими вимогами, які професійна діяльність накладає на фахівця. Зростає інтерес не лише до

дослідження розвитку соціальної роботи, але й до визначення ключових професійно значущих якостей фахівця соціальної сфери. Надання соціальної допомоги потребує від нього не лише володіння психологічними, правовими, соціологічними та педагогічними знаннями і техніками, але й особливих рис особистості. До таких рис належать: гуманістична спрямованість, здатність до емпатії, рефлексивність, загострене почуття справедливості, власна гідність та повага до інших, терпимість, ввічливість, порядність, готовність допомогти клієнту, уважність, старанність, щирість, комунікабельність, соціальна адаптованість, а головне – особистісна відповідальність. Вона проявляється через відповідальне ставлення до клієнта, роботи і самого себе, що поєднує готовність до психологічної самопожертви і безперервного саморозвитку.

7. Професійне становлення та подальше самовдосконалення соціального працівника неможливе без формування відповідальності за кожну дію або бездіяльність щодо клієнта. Сучасна підготовка соціальних працівників розширюється, проте часто не супроводжується контролем розвитку професійно-особистісної відповідальності та глибоким аналізом ціннісних орієнтацій. Наукові дослідження з питань формування морально-етичних якостей та діагностики цих якостей залишаються недостатньо розробленими. Тому виникає необхідність глибше інтегрувати у навчальний процес усвідомлення того, що особистісна відповідальність є базовою якістю соціального працівника. Формування відповідальності у студентському віці має велике значення, оскільки цей період є ключовим для вибору життєвої стратегії і розуміння відповідальності за якість своєї підготовки, дій перед собою, оточуючими, державою і суспільством. Юнацький вік є важливим етапом формування відповідальності. Підсумовуючи, можна зазначити, що відповідальність проявляється в характері, почуттях, свідомості, діяльності. Вона є засобом самоконтролю і

саморегуляції, відображає моральну зрілість особистості. Розвиток соціальної сфери і складність суспільного життя в умовах кризових явищ вимагають нових підходів у підготовці спеціалістів, формуванні відповідальних інтелігентів, котрі здатні нести відповідальність за розвиток держави, яку вистраждав величезними жертвами і про яку мріє український народ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. Психологія в раціогуманістичній перспективі. Київ: Основа, 2006. 408 с.
2. Баранова С.В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості / Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: монографія / За заг. ред. Третьяченко В.В. Луганськ: Світлиця, 2006. С 49–96.
3. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. Початкова школа. 1994. №9–10. С 4-8.
4. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посібник. Київ: "Академвидав", 2009. 248с.
5. Боришевський М.Й. Розвиток саморегуляції поведінки школярів: Дис.. докт. психол. наук: 19.00.07. К, 1992. 77 с.
6. Голіна І.В., Кияшко Л.О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. №771. Серія: Психологія. Вип. 38. 2007. С. 54–58.
7. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення. *Психологія і суспільство*. 2008. №2. С. 65–74.
8. Гуменюк О. Методологічний аналіз засадничих передумов становлення громадянської відповідальності молоді. *Вітакультурний млин*. 2008. Модуль 7. С. 10–13.
9. Донченко О.А., Романенко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
10. Донченко Е.А. Соціетальна психіка. Київ: Наукова думка, 1994. 208 с.

11. Завгородня Т. Свобода вибору і відповідальність як ціннісні орієнтири майбутнього педагога. *Молодь і ринок*. 2007. № 8. С. 8–12.
12. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер. з нім. Київ: Лібра, 2001. 400 с.
13. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко. Київ: Рад. школа, 1989. 608 с.
14. Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському психологічному дискурсі. *Психологія і суспільство*. 2003. №4. С. 61-74.
15. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. М.В. Савчина, І.М. Галяна. Дрогобич, 2009. 209 с.
16. Нещерет В. К. Саморегуляція як системно організований процес внутрішньої психічної активності студентів. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С.405–409.
17. Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с.
18. Пантюк Т. Громадянська освіта та виховання як необхідні складові загальної культури особистості. *Молодь і ринок*. 2007. № 8. С. 65–68.
19. Патинок О.П. Психологічні умови становлення відповідальності як якості особистості майбутнього фахівця соціальної сфери. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. №13-4, 2012. С.15-24.
20. Психодіагностика. Навчальний посібник для студентів соціологів / уклад. Ю.В. Кушнір. Донецьк: КиЦ, 2012. 346 с.
21. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу : монографія / За заг. ред. Третяченко В.В. Луганськ: Світлиця, 2006. 352 с.
22. Психологія особистості : словник-довідник / За ред. П.П. Горностаєва, Т.М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.

23. Рагозін М.П. Демократія від А до Я: словник-довідник. Донецьк: Донбас, 2002. 203 с.

24. Савчин М.В. Вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій. Зб. наук. праць: філософія, психологія, соціологія. Івано-Франківськ: Плай Прикарпатського ун-ту. 1998. Вип. 3. С. 67-75.

25. Савчин М.В. Відповідальність та ініціатива у політиці / Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Всеукр. наук. конф. К, 1995. С. 238-241.

26. Савчин М.В. Відповідальність як соціально-психологічна якість людини: принципова схема функціонування / Гуманізм. Людина. Свобода: Тези доповідей людинознавчих філософських читань. Дрогобич, 1991. С. 196-198.

27. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.

28. Савчин М.В. Методологічні засади цілісного вивчення відповідальності та поведінки людини / Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Київ-Луцьк, 1994. С. 539-541.

29. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис.. докт. психол. наук.: 19.00.07 / М. В. Савчин; Інститут педагогічної і психологічної професійної освіти АПН України. К., 1997. 410 с.

30. Свечаревська В. Аспекти вивчення відповідальності як теоретичного конструкта. *Вітакультурний млин*. 2008. Модуль 7. С. 27–30.

31. Свечаревська В. Відповідальність як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 93-99.

32. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Автореф. дис. .. докт. психол. наук: 19.00.07. К., 2005. 32 с.

33. Татаурова Г.П. Психологічні особливості формування відповідального ставлення до вивчення іноземної мови у студентів вищих навчальних закладів: Автореф. дис. .. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2007. 21 с.
34. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2004. № 14. С 47–50.
35. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2006. 360 с.
36. Шатирко Л.О. Аналіз психологічних особливостей розвитку особистісного потенціалу в системі вищої освіти. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. Т.Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 19. С. 634-647.
37. Brondani M. A. Teaching social responsibility through community service-learning in predoctoral dentale ducation. *Journal of Dental Education*. 2012. no. 76 (5). pp. 6096-19.
38. Chen S. A., Nasongkhla J, Donaldson J. A. University social responsibility (USR): Identifying an ethical foundation with in higher education institutions. *Turkish Online Journal of Educational Technology*. 2015. no. 14 (4). pp. 165-172.
39. Maslow A. H. *The Father Reaches of Human Nature*. NewYork, 1971.
40. Pabian A. M. University social responsibility in the opinion of students. *Forum Scientiae Oeconomia*. 2019. Vol. 7 (4). pp. 101-117.